

МЕТАМОРФОЗА У ТВОРЧОСТІ ПОЕТІВ-РОМАНТИКІВ І ПОЛОВИНИ XIX СТ.

Оксана МОЛОДОЖЕНЯ, студентка Факультету Словесності,
Бельцький державний університет імені Алеку Руссо
Науковий керівник: Людмила ЧОЛАНУ, асист. унів.

Rezumat: *Articolul este dedicat subiectului puțin cercetat al metamorfozei într-o operă literară. Autorul descoperă diferența dintre metaforă și metamorfoză, anumite contradicții în interpretarea conceptului de "metaforă", evidențiază originea mitologică a metamorfozei, urmărește metamorfoza ca un trop principal într-o serie de lucrări ale poezilor romantici ucraineni din secolul al XIX-lea.*

Cuvinte-cheie: *metaforă, metamorfoză, folclor, baladă, poeți romantici.*

Літературознавці часто стверджують, що творчість романтиків характеризується метафоричним стилем. Метафора (грец. *metaphora* – переміщення) є одним з найчастіше згадуваних художніх засобів літературної творчості, але в її тлумаченні є розбіжності. Метою нашого дослідження є висвітлення малодослідженої проблеми ролі метаморфози у романтичній творчості Тараса Шевченка та інших романтиків.

Завдання дослідження:

- з'ясувати поняття метаморфози і метафори в літературознавстві;
- виявити традиційні метаморфози в українському фольклорі;
- розглянути метаморфози в українських романтичних баладах.

Академічний тлумачний словник української мови метафору тлумачить дуже широко: «метафора, жін. Художній засіб, що полягає в переносному вживанні слова або виразу на основі аналогії, схожості або порівняння, а також слово або вираз, ужиті в такий спосіб. Наприклад, у творі «Гополя» Т. Шевченка: «*По діброві вітер віє, Гуляє по полю*» [9].

На нашу думку, поняття «метафора» тут вжито у значенні «троп», адже вживання слова у переносному значенні є основою художнього образу, який твориться цілою системою тропів: епітетами, порівняннями, уособленням та персоніфікацією, метафорою, алегорією, символом та ін. Наведена у словнику цитата Т. Шевченка є прикладом уособлення (*вітер віє*).

«Литературный энциклопедический словарь», найавторитетніше видання 1980-х років, подає поняття «метафора» і «метафоричність» як різновид тропу, суть якого в «перенесенні властивостей одного предмета на інший» [2, с. 218]. Словник вказує на відмінність метафори від порівняння:

у порівнянні присутні два члени зіставлення. Ознаками метафори названо «приховане порівняння», особливу експресивність, «необмежені можливості у зближенні», виявлення «внутрішньої природи» явища і несподіваність. Вказано, що метафора може бути розгорненою в образну картину. Але не подано прикмет метафори, за якими цей троп можна розрізнити з іншими.

У «Словнику-довіднику літературознавчих термінів» за редакцією О. В. Бобири ми знайшли суперечність. Метафора тлумачиться як «один із основних тропів; слово чи словосполучення, що розкриває сутність і особливості одного явища через перенесення на нього схожих ознак і властивостей іншого явища. Метафора близька до порівняння і поряд з іншими тропами дає змогу письменникові краще відтінити потрібну йому рису людини, предмета чи явища. При цьому прямі ознаки поєднуються з переносними. Наприклад: *«Мене ліси здоров'ям напували, / Коли бродив у їхній гуцині. / Мені поля задумливо шептали / Свої ніким не співані пісні»* (В. Симоненко). Метафора може бути простою, коли вжито один вираз у переносному значенні, і розгорнутою, коли картину змальовано цілим рядом метафор, як наприклад, у поезії Б.-І. Антонича при зображенні місяця: *«...і місяць – мідний птах, таємна рожка неба, лампа поетів та сновид веде мене в сріблених снах зигзагом мрії та безумства»* («Елегія про перстень молодості») [7, с. 75.]

Суперечність ми бачимо в тому, що образ місяця у Б.-І. Антонича є прикладом розгорненої метафори, але образ лісів у наведеній цитаті В. Симоненка є уособленням, а не метафоричним. Далі О. Бобир суперечить раніше сказаному, стверджуючи: «Різновидами М. є уособлення, алегорія, символ, оксиморон», адже перелічені художні засоби слід назвати різновидами тропів, а не різновидами метафори [7, с. 75].

Детальніше розглядає метафору академічний український «Літературознавчий словник-довідник» 2007 року видання: «Метафора (грец. *Μεταφορά* – перенесення) – троп поетичного мовлення. В метафорі певні слова та словосполучення розкривають сутність одних явищ та предметів через інші за схожістю чи контрастністю. Вона не може бути «скороченим» порівнянням, тому посідає синтаксичне місце, призначене для предиката (*«пакліл неба цвіте глечиками хмар»* – В. Голобородько). Це – перехід інтуїтивного осяяння у сферу раціональних понять. І чим далі містяться один від одного протиставні розряди об'єктів, тим яскравіша метафора, яка прагне, на відміну від символу, зосередитися в образній оболонці: *«Вечір крапчастий в деревах моркву гризе. Під засушеною квіткою хата сторінку чита. В клубок білих ниток заховався кіт, дивиться на кашель, що візерунком синім коло баби спить»* (М. Воробйов). Сконцентровуючи та узгоджуючи у своєму потужному семантичному полі найвіддаленіші чи найнесумісніші асоціації, метафора постає суцільним непочленованим тропом, який може розгортатися у внутрішній сюжет, не сприйнятний з погляду раціоналістичних концепцій. Метафора подібна до загадки, але з

тією відмінністю, що не підлягає декодуванню, вимагаючи визнання за собою нової реальності, розбудованої за естетичними принципами» [3].

Згідно з тлумаченням найновіших словників під метафорою ми будемо розуміти один з тропів, а не будь-який троп. При такому підході спостерігаємо, що у творчості романтиків є поширеною не метафора, а метаморфоза.

Іменник «метаморфоза» у сучасній мові набув різних значень:

1. книжн. Перетворення однієї форми чого-небудь в іншу; видозміна (у 1 знач.).
2. розм. Докорінна зміна, перетворення кого-, чого-небудь.
3. У рослин – зміна форми й структури органів у процесі історичного розвитку внаслідок пристосування їх до виконання тих чи інших функцій.
4. У тварин – глибоке перетворення організму в процесі його індивідуального розвитку; виявляється в різкій зміні будови й способу життя [6, с. 686.].

В «Енциклопедії міфології» подано таке тлумачення: по-перше, метаморфоза – це перетворення, втілення одних створінь або об'єктів в інші; по-друге – прийом, де одна форма перетворюється на іншу і набуває нового зовнішнього вигляду і функцій; по-третє – це незвичайні, містичні зміни в чому-небудь, значні перетворення [1].

За «Літературознавчим словником-довідником» «метаморфоза (грец. *metamorphosis* – перетворення) – перетворення однієї форми образу на іншу, видозмінення тропу. Основа метаморфози – придієслівний орудний відмінок, що виконує додаткову семантичну роль при предикаті, коли суб'єкт мовлення зазнає постійних перевтілень: *«Отак тая чорнобрива / Плакала, співала... / І на диво серед поля / Тополею стала»* (Т. Шевченко). Метаморфоза має схильність до образотворення через епізод ліричного сюжету, тоді як метафора охоплює весь сюжет, має визначальне семантичне навантаження. Метаморфоза – найдавніший троп, у ній вбачається відгомін міфологічного світосприйняття, за яким всі явища трактуються взаємоперехідними: *«Струнка тополя тонша й тонша, дерево ставало б птахом»* (Б.-І. Антонич) [3].

Цей троп не такий поширений у сучасному літературознавстві, як метафора. Його походження сягає дописемних часів і відбиває міфологічне мислення етносу. Метаморфозами рясніють міфи Стародавньої Греції, де ланцюги метаморфоз складають захопливі сюжетні лінії. Ось деякі з них. Жінка викликала на змагання у ткацтві саму Афіну, і розгнівана богиня перетворилася на павука. Самозакоханий юнак стає квіткою нарцисом. Зевс перетворюється на прекрасного лебедя, на білого бика і навіть на золотий дощ.

Коли міфи стають надбанням літератури, метаморфоза трансформується у поетичний троп. Перетворення-метаморфози зображав античний поет Каллімах та його сучасники. А поширення це поняття набуло завдя-

ки поемі давньоримського поета Овідія «Метаморфози», в якій відображено міфологічну історію світу як низку перетворень одних форм життя на інші. Він опрацював 250 еллінських міфів, створив поему з 15 книжок, де показав, як внаслідок постійних метаморфоз із хаосу виникає гармонія. Як художній прийом перетворення було використано у романі Апулея «Метаморфози, або Золотий осел», у творах Лукіана.

Тому метаморфоза вважається одним з найбільш древніх і яскравих за виразністю стилістичних прийомів або тропів.

Легенди про перетворення відомі різним народам. Кримська легенда розповідає, як ведмідь-велетень став горою, литовська легенда – про дівчину-ялинку, у молдовській казці жінка стає ластівкою. За давніх часів «біографію-метаморфозу» мав майже кожен струмок, скеля, усяка жива істота [4].

У слов'ян теж були вірування у перевтілення. Стародавні слов'яни вірили, що душа покійника переходить у тотемну рослину чи тварину і навіть жива людина може перетворитись на дерево, птаха чи якусь іншу істоту. Медієвісти припускають, що з прийняттям християнства наші предки трансформували давні міфологічні мотиви у перекази, легенди та народні пісні-балади.

Літературознавці єдині у думці, що міфологічні уявлення про буквально перетворення однієї істоти на іншу у пізніші часи трансформуються у метаморфозу як народнопоетичний троп. Вона стає засобом розкриття філософської думки, морально-етичної ідеї тощо. Наприклад, у багатьох слов'янських казках неслухняний хлопчик стає цапеням. Метаморфоза може відповідати розгорненій матеріалізованій метафорі: мати, в якій вбили дітей, закам'яніла з горя, дівчина в тузі за коханим зійшла сльозами і стала струмком.

Записано ряд основних метаморфоз українського фольклору:

1. Дівчина не послухала застережень брата, ступила на річкову кладку, втопилася і перетворилася на березу, очі її – на тернові ягоди, а коса – на траву.

2. Зла мати суворо переслідувала сина. Син поїхав від неї і перекинувся зеленим явором, а кінь його – білим каменем. Мати вийшла у поле і стала під явором, який одізвався до неї, і вона розсипалась у пил.

3. Юнак покохав дівчину і втік з нею, але не міг з'єднатися шлюбом. Він обернувся терном, а дівчина – калиною.

4. Дівчина довго чекала свого нареченого, виходила на високу могилу і плакала, доки не стала тополею.

5. Чоловік поїхав на війну, залишивши дружину під опікою своєї матері. Свекруха поводитася з нею так суворо, що невістка від туги обернулася горобиною. Чоловік, повернувшись, побачив нову горобину, став її рубати, а на дереві виступила кров, і горобина сказала, що вона – перевтілена його дружина.

6. Брат убив брата; з тіла вбитого виросла очеретина, і як її зривали, то вона грала пісню, що викривала вбивство.

На Гуцульщині записано переказ, як два брати вирішили уберегти поле проса, яке рив дикий вепр. Вони наказали сестрі стерегти поле, вбили її і закопали під дубом. На могилі виросла бузина, за іншим варіантом – верба. Коли з дерева хлопці поробили сопілки, ті сопілки заграли:

*Ой мало, мало
Два братці були
Та й сестру вбили
За того вепра,
Що просо рив, рив.
Брат мене вбив,
Під дубом зарив.*

7. Юнак довго був на чужині, одружився і дізнався, що дружина – його рідна сестра. Обоє обернулися двоколірною квіткою, фіалкою (*Viola tricolor*), що зветься на Україні брат «із сестрою»: сині пелюстки символізують брата, а жовті – сестру.

Багато метаморфоз записано про зозулю. У сербів сестра плакала за мертвим братом, а потім перекинулась зозулею. У поляків зозулею стала княжна, яку видавали заміж всупереч її волі. В українців жінка, віддана у далекий край заміж, перекинулась сивою зозуленькою і прилетіла до матері [8]. Серед українців Молдови відома пісня-балада «Ой чие то жито, чий то покоси», де проклята свекрухою молода невістка стає тополею.

Закономірно, що метаморфози застосовуються у романтичній літературі для зображення незбагненності життя, таємничості світу.

Поетичним переказом народної метаморфози є балада М. Костомарова «Брат з сестрою». Козак викупив дівчину-рабиню, яку ще маленькою татари захопили в полон. Він одружився з нею, а потім з'ясувалось, що вони брат і сестра. Гріх такого шлюбу вони не можуть собі простити і віддають життя. За чистоту душ вони стають синьо-жовтою квіткою, яку українці називають брат-і-сестра.

Відомо, що у ранніх, романтичних, творах Тарас Шевченко надихався поезією народних вірувань. Метаморфоза стала основним тропом кількох романтичних творів Шевченка.

У баладі «Тополя» (1839) використано розповсюджену фольклорну метаморфозу – перетворення дівчини на тополею. Молода дівчина закохується у козака, але той поїхав на війну і, вірогідно, загинув. Дівчина все ще сподівається, що він повернеться, натомість її матір підшукала для неї хорошу партію – старого багатія. Дівчина не хоче йти заміж, а матір вирішує віддати її силоміць. Остання надія дівчина – це допомога старої ворожки. Та говорить, що передбачила її прихід, і дає дівчині чаклунське зілля, випивши яке на світанку, ще «до півнів», можна повернути коха-

ного «з чужини». Якщо він не повернеться після другого ковтка, треба випити третє... Що має трапитись після третього ковтка, стара порадила не питати. Дівчина після недовгих вагань робить все, як їй наказала ворожка. Її козаченько так і не повернувся, а вона перетворилась на тополя.

Тополя у Т. Шевченка стає символом невмирущого кохання.

У баладі «Лілея»(1846 рік) Т. Шевченко поєднує метаморфозу з уособленням. Твір написано у формі розмови двох закоханих квіток: білої Лілеї з червоно-рожевим Королевим Цвітом (це поширена серед українців назва декоративної трав'янистої рослини родини бобових з витким стеблом, загостреними округлими листочками й червоними, блідо-рожевими або строкатими квітками). Заплакана Лілея розказує про своє нещасне життя, коли вона була людиною. Згадує, як мати плакала і «кляла-проклинала» «злого пана». А коли мати померла, пан узяв її «догодувати». Дівчина виросла у панських палатах, не знаючи, що вона незаконнонароджена панська дитина. А потім пан «поїхав десь далеко». Люди прокляли його, спалили палати і помстились його доньці. Над нею знущалися, остригли довгі коси, реготалися, «Жиди навіть нечистії / На мене плювали». Покинута батьком, зневажена людьми, дівчина померла «зимою під тином», а навесні процвіла «цвітом при долині». Коли дівчина стала квіткою, люди її полюбили, стали нею милуватись, «Царівною називають».

Починається балада питанням: «За що мене, як росла я, / Люде не любили? За що мене, як виросла, / Молодую вбили?». І завершується її сповідь риторичним питанням: «На що мене Бог поставив / Цвітом на сім світі?».

В баладі порушено традиційну для романтиків проблему недосконалості людського життя, де панує злоба і ненависть. Краса, співчуття, любов є у світі природи: «Цвіт Королевий / Схилив свою головоньку / Червоно-рожеву / На білеє пониклеє / Личенько Лілеї».

Балада «Русалка» (1846 рік) теж починається монологом-сповіддю русалочки. Русалочка згадує, як породила її мати «в високих палатах» і понесла до Дніпра скупати серед ночі. Купаючи, розмовляла з дівчиною і наказувала їй пливати Дніпром за водою, випливати завтра серед ночі русалонькою, коли мати буде гуляти з паном, та й залоскотати його. Сказала і побігла, а дівчина плила за водою, поки «сестри не зостріли, / Не взяли з собою». Тиждень дівчина росла з сестрами-русалками і гуляла опівночі. Продовженням балади стає розплата матері за, те що втопила свою доньку і тепер розкошує у палатах. Опівночі мати вийшла погуляти, згадала про доньку, «як купала / І як примовляла. / Та й байдужа». Вже «Пішла собі / У палати спати», але не дійшла, бо її спіймали русалки і залоскотали, тому довелося їй «в Дніпрі ночувати».

На нашу думку, перетворення дівчини на русалку – істоту з іншими моральними принципами, іншою зовнішністю – можна вважати різновидом метаморфози.

Спостереження художнього тексту романтичних балад Т. Шевченка і М. Костомарова дозволяє нам не погодитись із твердженням «Літературознавчого словника-довідника», що «метаморфоза має схильність до образотворення через епізод ліричного сюжету, тоді як метафора охоплює весь сюжет, має визначальне семантичне навантаження». В оглянутих нами баладах Т. Шевченка і М. Костомарова саме метаморфоза стає сюжетною та ідейною основою.

Бібліографія:

1. Енциклопедія міфології. Електр. ресурс. – Режим доступу: <https://poradi.ru/vidpochinok-ta-rozvagi/37181-shho-take-metamorfoza-metamorfoza-ce.html>
2. Литературный энциклопедический словарь. Москва, 1987.
3. Літературознавчий словник-довідник. Друге видання виправлене, доповнене. Київ: Академія, 2007. Електр. ресурс. – Режим доступу: [file:///D:/YD/Documents/літературознавствоЛЗ словник.pdf](file:///D:/YD/Documents/літературознавствоЛЗ%20словник.pdf)
4. Метаморфоза. Електр. ресурс. – Режим доступу: <https://ukr-lit.com/metamorfoza/>
5. Підлісна Г. Н. Світ античної літератури. Підручник з античної літератури. – Київ: Наукова думка, 1981 р. – 200с.
6. Словник української мови: [в 11 т.] / АН Української РСР, Ін-т мовознав. ім. О. О. Потебні; редкол.: І. К. Білодід (голова) [та ін.]. – Київ: Наук. думка, 1970-1980. Т. 4: І-М / ред. тому: А. А. Бурячок, П. П. Доценко. – 1973. – 840 с.
7. Словник-довідник літературознавчих термінів / Упор.: О. В. Бобир, В. Й. Буденний, О. Б. Мамчич, Н. П. Нікітіна; за ред. О. В. Бобири. – Чернігів: ФОП Лозовий В. М., 2016. – 132 с. ISBN 978-617-7323-62-3
8. Українські традиції / упоряд., [передм.] О. В. Ковалевський. – Харків: Фоліо, 2007. – 573 с. – (Перлини української культури).
9. Шевченко Т. Кобзар. – Київ: Дніпро, 1969. – 699 с.
10. Що таке метаморфоза. Електр. ресурс. – Режим доступу: <https://translations.com.ua/metamorfoza.html#4>